

“แม่วัด” ภาพสะท้อนวิถีไทยในรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย

บรรลือ ขอรวมเดช* และนิลุบล ขอรวมเดช

ภาควิชาศิลปะประจำชาติฯ วิทยาลัยเพาะช่าง มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลรัตนโกสินทร์

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาคติความเชื่อ รูปแบบและหน้าที่ใช้งานของกุฏิเจ้าอาวาสหรือ “แม่วัด” ในรัฐกลันตัน รวมถึงศึกษาอิทธิพลและความสัมพันธ์ของ “แม่วัด” ที่มีต่อชุมชนคนไทยในรัฐกลันตัน กลุ่มประชากร ได้แก่ แม่วัดหรือกุฏิเจ้าอาวาส ในรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย รวม 18 วัด คัดเลือกมาเป็นกลุ่มตัวอย่างจำนวน 5 วัด เนื่องจากวัดที่เหลือได้รื้อแม่วัดและสร้างใหม่ แล้ว และบางวัดก็บูรณะจนไม่เหลือรูปแบบเดิม เครื่องมือในการวิจัยเป็นแบบ สัมภาษณ์คนไทย คนจีน เจ้าอาวาส ช่าง สสำรวจ สังเกต และเก็บข้อมูลด้านรูปแบบด้วยภาพถ่าย วิเคราะห์ข้อมูลโดยการเปรียบเทียบรูปแบบและการประดับตกแต่ง เพื่อหาความเหมือนความต่างกับแม่วัดในรัฐเดียวกัน และพื้นที่ข้างเคียง ผลการวิจัยพบว่า 1. ตำแหน่งที่ตั้งของแม่วัดเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อโบราณที่เกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของกุฏิที่สัมพันธ์กับอุโบสถซึ่งหันหน้าไปทางทิศตะวันตก โดยแม่วัดจะหันหน้าไปทางทิศเหนือ และตั้งอยู่ด้านหน้าอุโบสถระหว่างทิศตะวันตกกับทิศใต้ ซึ่งถือว่าเป็นทิศของอัครสาวกพระโมคคัลลานะ หรือตั้งอยู่ด้านหน้าอุโบสถระหว่างทิศตะวันตกกับทิศเหนือ ซึ่งถือว่าเป็นทิศของอัครสาวกพระสารีบุตร 2. รูปแบบและหน้าที่ใช้งานของแม่วัดเกี่ยวข้องกับเรือนมลายูที่มีอยู่ในจังหวัดปัตตานี จังหวัดนราธิวาส รัฐกลันตัน และรัฐตรังกานู และมีการตกแต่งบางส่วนที่แสดงความเป็นไทย ความสัมพันธ์ระหว่างแม่วัดกับคนไทยในรัฐกลันตันคล้ายกับคนมลายูในภาคใต้ ที่ได้เอื้อให้มีบ้านขนาดใหญ่แสดงถึงความสำคัญของผู้นำศาสนา เช่นเดียวกับแม่วัดหรือกุฏิเจ้าอาวาสที่มีขนาดใหญ่แสดงถึงอำนาจบารมีของเจ้าอาวาส สิ่งเหล่านี้แสดงถึงการดำเนินชีวิตของคนไทยในรัฐกลันตันที่มีความสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มคนต่างวัฒนธรรมที่มีจำนวนมากว่า

คำสำคัญ : แม่วัด, วิถีชีวิตคนไทย, รัฐกลันตัน

Abstract

The objective of the research is to study local believes, styles and the usages of the supreme abbot's dwelling or “Mae Wat” in Kalantan, including the influence and relation between “Mae Wat” and the Thai community in Kalantan. The population is the supreme abbot's dwellings located in 18 temples in Kalantan, Malaysia. The researchers chose 5 temples as the samples; because the some of those temples have already been dismantled and rebuilt and some have been renovated without leaving any trail. The methods used to acquire the information are; 1) to interview the locals, the abbots, and the builders 2) to explore the area, observe the structure and collect the information of the styles from photos. The information will be analyzed by comparing styles and decorations to other “Mae Wat” in the same state or nearby in order to find the similarities and differences. The result shows that; 1) the position of “Mae Wat” is related to the ancient believes about the position of the monks' dwellings according with the ordination hall which faces the west. “Mae Wat”, on the other hand, faces the north and is located in front of the ordination hall between the west and the south. This direction is believed to be Mahamoggallana's direction. It can also be located in front of the ordination hall between the west and the north. This direction is believed to be Sariputta's direction. 2) the styles and usages of “Mae Wat” are related to Malay house in Pattani province, Narathiwat province, Kalantan and Trangganu and some decorations display Thai styles. The relationship between the “Mae Wat” and the Thais in Kalantan is

similar to the Malay people in south in which Imams have large house to show the importance of the religion leaders. The size of the supreme abbot's dwelling or "Mae Wat" shows the power and merit of the abbot. This shows the Thai lifestyles and shows that the Thais have a good relationship with the larger groups of people, who have different cultures.

Keywords: Mae wat, Thai Lifestyle, Kelantan

*ผู้นิพนธ์ประสานงาน bunluek737@gmail.com โทร. 0 2623 8790-95 ต่อ 6108, 6106

1. บทนำ

การศึกษาในเบื้องต้นทำให้รู้ว่า "แม่วัด" หรือ "กะเต๊ะ" (Katik) ในภาษาท้องถิ่นมลายู รู้จักกันในหมู่ของคนไทยในรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซียเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งหมายถึง อาคารที่เป็นที่อยู่ของเจ้าอาวาสและเป็นที่ทำบุญตามประเพณีของวัดไทยในรัฐกลันตัน ดังนั้น "แม่วัด" จึงมีหน้าที่ใช้งานเหมือนกุฏิเจ้าอาวาสผสมกับศาลาการเปรียญ

คำว่า "แม่วัด" หรือ "กะเต๊ะ" ยังเป็นที่รู้จักในบริเวณจังหวัดปัตตานี และจังหวัดนราธิวาส ด้วยมีการวางผังบริเวณวัดทำนองเดียวกับวัดในกลันตัน ทั้งนี้เพราะพื้นที่ของกลันตันบางส่วนก่อนการโอนดินแดนให้กับอังกฤษครอบคลุมถึงอำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาสและ บริเวณนี้อาจเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาเถรวาทอีกแห่งหนึ่งบนแหลมมลายูทางฝั่งตะวันออกรองจากเมืองนครศรีธรรมราช (บรรลือ ขอรวมเดช, 2555)

หากลำดับความสำคัญของสิ่งปลูกสร้างภายในวัดในรัฐกลันตันแล้ว แม่วัดนับเป็นสิ่งก่อสร้างสำคัญไม่น้อยกว่าอุโบสถ เนื่องจากเป็นอาคารขนาดใหญ่จนเป็นจุดเด่นของวัด ในขณะที่อุโบสถมีขนาดเล็กกว่า และส่วนใหญ่มีพื้นที่สำหรับพระสงฆ์หนึ่งทำพิธีได้ 10 รูป อีกทั้งการวางผังบริเวณวัดก็ไม่ได้แบ่งเขตพุทธาวาส สังฆาวาสชัดเจนเหมือนกับวัดในไทย แต่มีแนวคิดที่จะให้ความสำคัญกับตำแหน่งที่ตั้งของแม่วัดมากกว่าอุโบสถ จนอาจกล่าวได้ว่า แม่วัด คือ อาคารที่เป็นประธานของวัด

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงทำวิจัยเพื่อศึกษาแนวคิดการสร้าง "แม่วัด" อาคารเชิงสัญลักษณ์ที่มีอยู่เฉพาะในรัฐกลันตัน ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญลำดับแรก (Primary source) และความสัมพันธ์ของแม่วัดที่มีต่อการดำเนินชีวิตของคนไทยที่อยู่ท่ามกลางศิลปวัฒนธรรมของชาติอื่น และมีข้อจำกัดในการจัดกิจกรรมด้านวัฒนธรรมอันเป็นอัตลักษณ์ของคนไทย

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. ศึกษาแนวคิดการสร้าง "แม่วัด" อาคารเชิงสัญลักษณ์ที่มีอยู่เฉพาะในรัฐกลันตัน
2. ศึกษาอิทธิพลและความสัมพันธ์ของ "แม่วัด" ที่มีต่อชุมชนคนไทยในรัฐกลันตัน

ขอบเขตของโครงการวิจัย

1. ขอบเขตด้านพื้นที่ ผู้วิจัยได้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งข้อมูลภาคสนามจากวัดไทยในรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย รวม 18 วัด เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการวิเคราะห์เปรียบเทียบด้านแนวคิดในการสร้าง รูปแบบศิลปะ และหน้าที่ใช้งานของแม่วัด เปรียบเทียบกับวัดอื่นในรัฐเดียวกัน และในรัฐอื่น โดยใช้วัดในไทยเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ เปรียบเทียบความเหมือนและความต่าง

2. ขอบเขตด้านช่วงเวลา เป็นการศึกษาวิจัยในช่วง 2 ปี คือ ระหว่างปี พ.ศ. 2557-2558 ข้อมูลที่เก็บรวบรวมจึงเป็นข้อมูลในช่วงเวลาดังกล่าว

2.วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

รัฐกลันตันในบริบททางการเมือง

แนวคิดงานวิจัยส่วนใหญ่นับตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2488-2527 (ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528) ได้ให้ความสนใจกับประเด็นการเมืองการปกครอง การล่าอาณานิคมของประเทศตะวันตก และการเสียดินแดนให้กับอังกฤษ โดยผลของการวิจัยส่วนใหญ่เน้นให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ไทย และข้าราชการระดับสูงในสมัยรัตนโกสินทร์ เกี่ยวกับการแก้ปัญหาการเมือง การปกครอง และการทูต จนประเทศไทยรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของประเทศตะวันตก เช่น “การเสียรัฐไทรบุรี กลันตัน ตรังกานูและปะลิสของไทยให้กับอังกฤษ” ของ สายจิตต์ เหมินทร์ “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ของ พรรณงาม เน่าธรรมสาร “บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” ของ สุภาภรณ์ ต้นศลารักษ์ “ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองประเทศราชมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411)” ของ ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม และ “ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2440-2452)” ของ สกรรจ์ จันทรัตน์ เป็นต้น ในบรรดางานวิจัยเหล่านี้ มีงานวิจัยจำนวนไม่น้อยได้อ้างถึงเอกสารสำคัญ 2 ฉบับ คือ สนธิสัญญาเบาว์ริง และปฏิญญาลับไทย-อังกฤษ พ.ศ.2440 (ค.ศ.1897) ซึ่งมีสาระสำคัญเกี่ยวกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ที่ส่งผลถึงอธิปไตยของ ไทยเหนือรัฐมลายู ที่อาจทำให้ไทยต้องเสียดินแดนทางใต้ตั้งแต่ ตำบลบางตะพาน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ลงไปทั้งหมดให้กับอังกฤษ และท้ายที่สุดใน พ.ศ.2452 ไทยยอมเสียดินแดนให้แก่อังกฤษ เพื่อแลกกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และยกเลิกปฏิญญาลับ พ.ศ. 2340 (ค.ศ.1897) รวมถึงเงินกู้ที่รัฐบาลอังกฤษให้รัฐบาลไทยเพื่อนำมาสร้างทางรถไฟสายใต้ (แกมสุข นุ่มนนท์, 2514)

ในช่วงที่รัฐบาลมาเลเซียปราบปรามกองโจรจินคอมมิวนิสต์ และผลักดันให้ถอยร่นมาอยู่ตามแนวชายแดนไทยมาเลเซีย ราว พ.ศ. 2516 มีนักวิชาการหลายท่านที่ได้ให้ความสนใจในเรื่องการปกครองในภาคใต้ของไทย ดังนี้

พรรณงาม เน่าธรรมสาร (2519) สรุปว่าปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในบริเวณภาคใต้ตอนล่างของไทย เป็นผลมาจากอดีต การแยก รัฐปัตตานีเป็น 7 หัวเมือง ทำให้เจ้าเมืองสูญเสียอำนาจ รวมถึงการโอนดินแดนให้กับอินดินแดนให้กับอังกฤษ นอกจากนี้ปัญหาการปราบปรามกองโจรจินคอมมิวนิสต์ในประเทศมาเลเซียที่มีมาตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้เชื่อมโยงมาถึงคนไทยและวัดไทย ส่งผลให้รัฐบาลไทยหยุดให้การสนับสนุนวัดไทยใน พ.ศ. 2517 เนื่องจากเกรงว่าจะเป็นการแทรกแซงทางการเมือง (บรรลือ ขอรวมเดช, 2555) ส่งผลให้คนไทยและวัดไทยในรัฐกลันตัน ห่างไกลจากคนไทยในไทยมากขึ้นและส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรม

รัฐกลันตันในบริบทวัฒนธรรม

ในด้านวัฒนธรรมของคนไทยในรัฐกลันตัน แม้ว่าจะนับถือศาสนาพุทธอยู่ แต่นับว่าเป็นวัฒนธรรมย่อยกว่าวัฒนธรรมอิสลาม ซึ่งถือว่าเป็นวัฒนธรรมใหญ่ เนื่องมาจากได้ห่างไกลจากกลุ่มวัฒนธรรมเดิม การติดต่อสัมพันธ์กับกลุ่มวัฒนธรรมต้นกำเนิด และต้องไปอยู่ในสภาพภูมิประเทศที่มีสิ่งแวดล้อมต่างกัน ทำให้ต้องประยุกต์ดัดแปลงพฤติกรรมใหม่ให้สอดคล้องตนเอง หรือหยิบยืมจากวัฒนธรรมอื่นซึ่งอยู่ใกล้เคียง เช่น วัฒนธรรมจีน ซึ่งยังนับถือพุทธศาสนาเหมือนกัน (พิทยา สายหู, 2514)

ผู้วิจัยได้สรุปผลการวิเคราะห์หลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์ การสัมภาษณ์ และการสำรวจว่า เมืองกลันตัน และ นครศรีธรรมราชมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด วัฒนธรรมและประเพณีของนครศรีธรรมราชได้ถูกถ่ายทอดให้แก่ชาวไทยพุทธในกลันตัน เช่น งานสารทไทย งานประเพณีเดือนสิบ นอกจากนี้ยังพบว่า ทางวัดใต้ให้ความสำคัญกับการจัดกิจกรรมทางด้านวัฒนธรรม และกิจกรรมทางด้านอื่นๆ เพื่อที่จะจูงใจให้ให้เยาวชนไทยหันเข้าหาวัดมากขึ้นและไม่ให้ถูกกลืนกลายเป็นมุสลิม เช่น กิจกรรมด้านกีฬา ดนตรี คอมพิวเตอร์ การละเล่นแบบไทย เป็นต้น

ในด้านสถาปัตยกรรม นายิบ อาแวบือซา (2559) พบว่าปัจจัยที่กำหนดรูปแบบสถาปัตยกรรมมลายูท้องถิ่นในสามจังหวัดภาคใต้ คือ ภูมิศาสตร์ ศาสนาและความเชื่อ โดยเฉพาะศาสนาและความเชื่อในศาสนาอิสลามที่ไม่ให้มีรูปคน สัตว์ในงานศิลปะ ทำให้รูปแบบลวดลายที่ประดับสถาปัตยกรรมมลายูจึงมีเฉพาะลายเรขาคณิต ลายพรรณพฤกษา และอักษรประดิษฐ์ นอกจากนี้ยังได้เสนอว่าการที่สถาปัตยกรรมมลายูว่ามีบางส่วนเหมือนหรือคล้ายกับสถาปัตยกรรม ณ ที่อื่น ไม่ใช่เพราะการเป็นเมืองขึ้นของไทย หรืออยู่ในปกครองของไทย แต่เป็นเพราะลักษณะทางภูมิศาสตร์ การผสมผสานทางชาติพันธุ์ ส่งผลให้สังคมมลายูเปิดรับสิ่งต่าง ๆ จากภายนอก

ได้ง่าย สถาปัตยกรรมในท้องถิ่นสามจังหวัดชายแดนภาคใต้จึงมีการผสมผสาน หybrid ต่อ ยอดจากที่อื่นอย่างมากมายทั้งจีน อินเดีย ชาว และฮอลันดา

รัฐกลันตันในบริบทศาสนา

ได้เกริ่นมาในบทแรกแล้วว่า พื้นที่ของรัฐกลันตันอาจมีอาณาบริเวณมาถึงจังหวัดนราธิวาส เนื่องจากมีบันทึกว่ามีผู้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์จากเมืองอนูราชประมาปลูกไว้ในกลันตัน เมื่อ พ.ศ. 2361 (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2526) ซึ่งในขณะนั้น พื้นที่ของอำเภอตากใบบางส่วนในปัจจุบันน่าจะอยู่ในปกครองของเมืองกลันตัน ดังนั้นการนำหน่อพระศรีมหาโพธิ์ดังกล่าว น่าจะหมายถึงต้นโพธิ์ที่วัดพระพุทธ ตำบลพร่อน อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส ซึ่งเดิมมีชื่อว่าวัดโพธารามสมุหสถาน (บรรลือ ขอรวมเดช, 2555) เนื่องจากวัดในกลันตันบางวัด แม้จะมีต้นโพธิ์อยู่แต่น่าจะปลูกขึ้นหลังจาก อีกทั้งวัดหลายวัดน่าจะสร้างขึ้นภายหลังจากอยู่ในปกครองของอังกฤษ เพื่อให้คนไทยในมลายูมีวัดสำหรับประกอบศาสนกิจ เช่น งานอุปสมบท งานทำบุญตามประเพณี พิธีศพ เป็นต้น

วัด เป็นศาสนาสถานที่เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพในศาสนานั้น ๆ เพื่อให้คนเข้ามาสักการบูชา และ ประกอบพิธีกรรมตามแบบแผนของแต่ละศาสนา รวมถึงเป็นที่อยู่อาศัยของนักบวช ซึ่งอาจมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป แต่มีลักษณะการใช้งานแบบเดียวกัน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้ให้ความหมายของวัด ว่า “สถานที่ทางศาสนา โดยปกติมีโบสถ์ วิหาร และที่อยู่ของสงฆ์ หรือ นักบวช เป็นต้น” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525) นอกจากนี้ วัดยังเป็นศูนย์กลางบริการทางการศึกษาและสังคมด้วย (สำนักงานเลขาธิการกรม กรมศาสนา, 2536)

สำหรับวัดไทยในรัฐกลันตัน เป็นวัดที่ราษฎรสร้างภายใต้คำแนะนำของพระสงฆ์ หรือพระสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการสร้างวัด โดยทั่วไป จะเริ่มจากการเป็นสำนักสงฆ์ก่อน เมื่อสำนักสงฆ์มีความเข้มแข็งขึ้นและมีเสนาสนะรวมถึงพระสงฆ์เป็นไปตามที่ระเบียบกำหนด จึงขอยกฐานะเป็นวัด เพื่อให้เป็นศาสนสถานสำหรับคนไทยได้สักการบูชาพระพุทธรูป อุปสมบท ทำบุญตามประเพณี รวมถึงประกอบกิจพิธีต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมถึงการใช้เป็นที่จัดกิจกรรมตามประเพณี เป็นต้น ปัจจุบัน หากวัดใดมีสภาพเป็นวัดร้าง ไม่มีพระสงฆ์จำวัด หรือมีพระสงฆ์น้อยกว่าที่รัฐกำหนด รัฐก็จะทำการยุบวัด ด้วยเหตุนี้ จึงมีการนิมนต์พระสงฆ์จากจังหวัดใกล้เคียง หรือจังหวัดอื่นในประเทศไทยเข้าไปอยู่เพื่อไม่ให้วัดเป็นวัดร้าง นอกจากนี้ยังมีเอกสารอีก 2 เล่ม ที่เป็นประโยชน์ต่อการวิจัยครั้งนี้ คือ “ไทยในมาเลเซีย”(ธารรงค์ดี อายุวัฒนะ, 2517) เขียนโดยอดีตเลขาธิการกรมการศาสนา เมื่อคราวที่ร่วมเดินทางไปอธิบดีกรมการศาสนา พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ไปเยี่ยมวัดไทยในมาเลเซียใน พ.ศ. 2506 หนังสือเล่มนี้ได้ให้ข้อมูลด้านประวัติความเป็นมาของวัดไทยในมาเลเซีย และมีภาพถ่ายในช่วงเวลานั้นประกอบ และ “บันทึกมรดกวัดไทยในรัฐกลันตัน”ของ วีระ สุวรรณ และ แอลาย ปรามวล (2553) ซึ่งรวบรวมข้อมูลประวัติวัดไทยในรัฐกลันตัน รายนามเจ้าอาวาส สิ่งปลูกสร้างภายในวัดข้อมูลส่วนใหญ่ได้จากการสำรวจ สัมภาษณ์ และ บางส่วนอ้างอิงจากหนังสือไทยในมาเลเซีย มีภาพถ่ายประกอบ

3. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “แม่วัด” ภาพสะท้อนวิถีชีวิตของคนไทยในรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีขั้นตอนการดำเนินงานดังนี้

2.1 การรวบรวมข้อมูล ข้อมูลภาคเอกสารรวบรวมจากหอสมุดแห่งชาติ หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร หอสมุดวิทยาลัยเพาะช่าง หอสมุดสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ พุทธมณฑล หอสมุดมหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช หอสมุดมหาวิทยาลัยราชภัฏสงขลา เพื่อทำความเข้าใจประวัติศาสตร์มลายูในบริบทของการเมือง การปกครอง ตำแหน่งที่ตั้ง ศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่น และ กำหนดแผนงานสำรวจ ข้อมูลภาคสนาม รวบรวมโดยการสำรวจ สัมภาษณ์ บันทึกภาพนิ่ง บริเวณจังหวัดปัตตานี นราธิวาส และ รัฐกลันตัน รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย นำข้อมูลมาจัดหมวดหมู่ จำแนกตามพื้นที่ที่ได้ศึกษา และจัดกลุ่มรูปแบบแม่วัดรวมถึงการ สัมภาษณ์พระสงฆ์ ชาวบ้าน และช่างท้องถิ่น

2.2 การวิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์แนวคิดในการสร้างแม่วัด โดยการวิเคราะห์การวางผังวัด การหันหน้าของอาคารสำคัญในวัด รูปแบบและหน้าที่ใช้งานของแม่วัด หรือกฎเจ้าอาวาส และวิเคราะห์รูปแบบของอาคารและการประดับตกแต่ง โดยเปรียบเทียบกับกฎเจ้าอาวาสในรัฐเดียวกัน และวัดไทยในรัฐและพื้นที่ใกล้เคียง เช่น รัฐเกะห์ รัฐปะลิส และรัฐปีนัง รวมถึงวัดในจังหวัดนราธิวาส จังหวัดปัตตานี จังหวัดสงขลา จังหวัดนครศรีธรรมราช และจังหวัดสุราษฎร์ธานี นำผลการวิเคราะห์มาประมวล เพื่ออธิบายอิทธิพลและความสัมพันธ์ของแม่วัดที่มีต่อชุมชนคนไทย ในรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย สรุปผลและอภิปรายผลเกี่ยวกับอิทธิพลและความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับคนไทย ซึ่งเป็นภาพสะท้อนวิถีชีวิตคนไทยในรัฐกลันตัน

4. ผลการวิจัย

3.1 แนวคิดการสร้าง “แม่วัด” เป็นที่อยู่ของเจ้าอาวาสแล้ว ยังมีห้องโถงขนาดใหญ่เพื่อใช้รับแขก จัดงานบุญ ซึ่งมีลักษณะการใช้งานแบบศาลาการเปรียญ สำหรับแม่วัดที่มีขนาดใหญ่ขึ้น อาจเพราะต้องการยกระดับความสำคัญของผู้นำศาสนาคล้ายกับบ้านโต๊ะครูผู้นำทางศาสนาอิสลามที่มีขนาดใหญ่เช่นกัน นอกจากนี้ แม่วัด หรือกฎเจ้าอาวาสวัดไทยในรัฐกลันตัน ยังมีตำแหน่งที่ตั้งสัมพันธ์กันกับอุโบสถและอาจเกี่ยวข้องกับความเชื่อท้องถิ่น เช่น โฉลกที่ถือกันมาแต่โบราณ (พระครูวโรธรรมทาน วัดดาวดึงส์, 2519) (รูปที่ 4) และ ทิศมงคลในการวางเรือนมาเลย์ (วสุ โปษยานนท์, 2542)

ทิศอีสาน ปราชัย	ทิศบูรพา มหาโจร	ทิศอาคเนย์ มหาเศรษฐี
ทิศอุดร มรณะ	อุโบสถ ↓	ทิศทักษิณ กาลกีนี
ทิศพายัพ สารีบุตร	ทิศประจิม ทูกคต	ทิศเหนือ โมคคัลลานะ

รูปที่ 4 แสดงตำแหน่งโฉลกในการสร้างวิหาร หรือกฎ โดยถือตั้งอุโบสถเป็นหลักกับทิศทั้งแปดของไทย
ปรับปรุงจาก สน สีมাত্রัง, กฎีสงฆิโนวัดเขตอำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี
(กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2519), ไม่มีเลขหน้า. (เอกสารอัดสำเนา)

จากรูปที่ 4 ทิศที่ไม่ควรมีวิหาร หรือกฎ มี 5 ตำแหน่ง ดังนี้

ทิศตะวันตก (ประจิม) เป็นภูมิที่ไปเกิดแล้วมีความทุกข์ ความลำบาก หรือเป็นนรก

ทิศเหนือ (อุดร) หมายถึง ตาย วายชนม์ สิ้นบุญ

ทิศใต้ (ทักษิณ) เป็นกาลกีนี

ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) หมายถึง ความพ่ายแพ้

ทิศตะวันออกเฉียง (บูรพา) เป็นมหาโจร

จากการสำรวจพบว่า พบว่าตำแหน่งที่ตั้งของแม่วัดอยู่ในทิศเหนือกับพายัพเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นทิศของอัครสาวกของพระพุทธเจ้า คือ ทิศของพระสารีบุตร (ทิศพายัพ) เช่น วัดประชุมธาตุขุนาราม วัดพิภูลทองวราราม วัดใหม่สุวรรณคีรี วัดชลประชุมธาตุ

ชนาราม วัดโคกสยวานาราม และวัดจีนประดิษฐาราม และทิศของพระโมคคัลลานะ (ทิศเหนือ) วัดอตุมาราม วัดแจ้งพุทธาวาส วัดปทุมวิหาร วัดบางตะหวา และวัดประชาจิณาราม

ในการวางเรือนของชาวมลายู ทิศที่ดีที่สุดตามความเชื่อ คือหันหน้าไปทิศตะวันออก หรือทิศเหนือ ซึ่งเชื่อว่าป้องกันสิ่งไม่ดีและก่อกวนให้ญาติมาเยี่ยมเยือน ส่วนการหันหน้าบ้านไปทางทิศใต้ หรือทิศตะวันตกนั้น ถือเป็นบ้านของคนตาย และผู้อยู่อาศัยจะได้พบแต่สิ่งชั่วร้าย เจ็บป่วย ซิวิตจะยากลำบาก และไม่มีญาติคนไหนเต็มใจมาเยือน รวมถึงสร้างภาพลักษณ์ว่าเจ้านั้นไม่ต้องการมีเพื่อนบ้าน (Phillip Gibbs, 1987) ด้วยเหตุนี้ กุฎีเจ้าอาวาสวัดใน รัฐกลันตัน จึงนิยมหันหน้าไปทางทิศเหนือเป็นส่วนใหญ่ตามความเชื่อท้องถิ่นมลายู

รูปแบบและหน้าที่ใช้งาน “แม่วัด” ในรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย

ปัจจุบันอำเภอตุมปัต เป็นอำเภอที่มีวัดไทยมากที่สุดของกลันตันเนื่องจากมีคนไทยอาศัยอยู่มากที่สุด คนไทยกลุ่มนี้จัดเป็นกลุ่มคนไทยที่ใช้ภาษาพูดแบบ “เง๊ะเห” กลุ่มเดียวกับคนไทยที่อำเภอตากใบ

โดยสรุป วัดไทยในรัฐกลันตัน จะให้ความสำคัญกับกุฎีเจ้าอาวาส และเรียกว่ากุฎีเจ้าอาวาสว่า “แม่แต๊ะ” หรือ “แม่วัด” โดยที่แม่วัดจะเป็นอาคารหลังใหญ่กว่าสิ่งก่อสร้างอื่นภายในวัด นอกจากเป็นที่พักอาศัยของเจ้าอาวาสแล้ว ยังมีพื้นที่เอนกประสงค์เหมือนศาลาการเปรียญ หรือ โรงธรรมสำหรับทำบุญ รับแขกรวมอยู่ด้วยกัน (แดง บางตะหวา, 2551)

“แม่วัด” หรือกุฎีเจ้าอาวาสในรัฐกลันตัน ที่ยังคงสภาพเดิมมากที่สุด และมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรม มีตัวอย่างให้ศึกษาได้ 4 วัด คือ

1. กุฎีเจ้าอาวาสวัดชลประชุมธาตุนาราม (รูปที่ 5)
2. กุฎีเจ้าอาวาสวัดโคกสยวานาราม (รูปที่ 6) กุฎีเจ้าอาวาสอยู่ในสภาพชำรุดและไม่ได้ใช้งานแล้ว เมื่อเปรียบเทียบกับภาพถ่ายเก่า พบว่าเรือนด้านหน้า 3 หลัง ไม่เหลืออยู่แล้วจึงวิเคราะห์จากภาพถ่าย และส่วนที่เหลืออยู่เป็นหลัก ส่วนกุฎีเจ้าอาวาสวัดชลประชุมธาตุนาราม ซึ่งมีส่วนประกอบคล้ายคลึงกันยังใช้งานอยู่ในปัจจุบัน
3. กุฎีเจ้าอาวาสวัดแจ้งพุทธาวาส (รูปที่ 7)
4. กุฎีเจ้าอาวาสวัดสุคนธาราม (รูปที่ 8)

รูปที่ 5 แม่วัด วัดชลประชุมธาตุนาราม อำเภอตุมปัต รัฐกลันตัน (ด้านหน้า)

รูปที่ 6 แม่วัด วัดโคกสยวานาราม อำเภอตุมปัต รัฐกลันตัน (ด้านหน้า)

รูปที่ 7 แม่วัด วัดแจ้งพุทธาวาส อำเภอตุ้มปัด
รัฐกลันตัน (ด้านหน้า)

รูปที่ 8 แม่วัด วัดสุคนธาธรรม อำเภอตุ้มปัด
รัฐกลันตัน (ด้านหน้า)

3.2 อิทธิพลและความสัมพันธ์ของ “แม่วัด” ที่มีต่อชุมชนคนไทยในรัฐกลันตัน

แม่วัดสัญลักษณ์ของเจ้าอาวาสผู้นำพุทธศาสนาในรัฐกลันตัน เช่นเดียวกับโต๊ะครูอิหม่าม หรือผู้นำศาสนาอิสลามประจำมัสยิด บ้านของโต๊ะครูอิหม่ามมักเป็นบ้านพักขนาดใหญ่ แสดงถึงความสำคัญของผู้ที่เป็นเจ้าของ และมักสร้างอาคารบาราปอเนาะขึ้นภายหลังให้มาเชื่อมต่อกับตัวบ้าน ซึ่งนิยมหลังคาแบบบรานอเป็นส่วนใหญ่ คำว่า บาราปอเนาะ หมายถึง สำนักศึกษาเล่าเรียนศาสนาอิสลาม (วสุ โปษยานนท์, 2542) เช่นเดียวกับแม่วัดซึ่งเป็นที่อยู่ของเจ้าอาวาส และมีห้องโถงใหญ่อยู่ภายในเพื่อใช้ทำบุญ ประกอบกิจพิธีทางศาสนาต่าง ๆ รวมถึงใช้เป็นที่พักผ่อนสำหรับแขกบ้าน

ดังนั้น แม่วัด หรือกุฎีเจ้าอาวาสวัดไทยในรัฐกลันตัน จึงเป็นสัญลักษณ์ของผู้นำพุทธศาสนาทำนองเดียวกับ บ้านโต๊ะครูอิหม่ามของศาสนาอิสลาม การที่แม่วัดเป็นเรือนขนาดใหญ่มีพื้นที่ใช้งานหลายอย่างก็อาจเป็นเพราะได้รับอิทธิพลจากเรือนมลายูที่ทำพื้นต่างระดับเพื่อให้มีพื้นที่ใช้งานหลายแบบ ตั้งแต่ส่วนที่เป็นระเบียง ห้องโถงรับแขก ทางเชื่อมที่จะเข้าไปสู่พื้นที่ส่วนตัว ห้องอาหาร ห้องนอน ห้องน้ำ ส่วนแม่วัดก็มีพื้นที่ใช้งานหลายแบบ คือ มีห้องโถงเพื่อการประชุม ฟังธรรม ทำบุญตามประเพณี ส่วนที่เป็นที่อยู่ของเจ้าอาวาสก็จะมีประตูแยกออกไปต่างหากแต่อยู่บนเรือนเดียวกัน และส่วนที่เป็นหอนอนโรงครัวส่วนใหญ่จะอยู่ชั้นล่างท้ายเรือน ยกเว้นบางวัดที่แยกไปเป็นอาคารต่างหากซึ่งอาจเกิดขึ้นภายหลัง ด้วยเหตุนี้ วัดไทยในรัฐกลันตันจึงไม่นิยมสร้างศาลาการเปรียญ อย่างวัดไทย เพราะได้รับแนวคิดเกี่ยวกับแม่วัดจากเรือนมลายู

5. สรุปผลและอภิปรายผล

ภาพสะท้อนวิถีชีวิตคนไทยในรัฐกลันตัน ในส่วนนี้เป็นการนำข้อมูลทั้งหมดที่วิเคราะห์มาประมวลเป็นภาพสะท้อนการดำเนินชีวิตของคนไทยในรัฐกลันตัน

จากการวิเคราะห์แม่วัดในด้านรูปแบบ และการประดับตกแต่ง รวมถึงหน้าที่ใช้งาน พบว่า แม่วัดหรือกุฎีเจ้าอาวาสมีความคล้ายคลึงกับเรือนมลายูแถบชายฝั่งทะเลตะวันออก และมีความสัมพันธ์กับเรือนมลายูที่มีอยู่ตั้งแต่จังหวัดปัตตานี จังหวัดนราธิวาส รัฐกลันตัน และรัฐตรังกานู ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

ลักษณะโดยรวมของแม่วัด เป็นเรือนไม้ขนาดใหญ่ มีได้ถุนสูง นิยมทำดินสาดรับเสาเหลี่ยม โครงสร้างของเรือนเหมือนกับเรือนยกพื้นทั่วไป ภายในทำพื้นต่างระดับแยกหน้าที่ใช้งาน ผังและประตูเป็นเดียวกับเรือนกลันตัน ส่วนลักษณะหลังคามี 3 แบบ คือ หลังจั่ว หลังคาปั้นหยา และหลังคาบรานอ ซึ่งทั้งหมดนิยมใช้ในเรือนมลายู บ่งบอกว่าคนไทยดำเนินชีวิตคู่ไปกับคนมลายู

การประดับตกแต่ง ชู่มบันไดขึ้นแม่วัดลักษณะเหมือนกับหลังคาทรงปิรามิดซ้อนสองชั้น คล้ายกับหลังคามัสยิด Laut Mosque ในกลันตัน รวมถึงหลังคาเฉลียงที่คลุมบันไดทางขึ้นซึ่งมีในแม่วัดหลายแห่ง แม่วัดหลังคาจั่วทุกหลังทำปลายบันลุ่มแบบเรือนมลายูซึ่งเรียกว่า “peles” ลักษณะคล้ายกับเรือประมงท้องถิ่น (Chen Voom Fee, 2007) นอกจากนี้ก็ยังมีประดับไม้ฉลุลายพรรณพฤกษาที่ช่องลมตอนบนผนัง และทาสีแม่วัดด้วยสีมงคลของจีน

งานประดับตกแต่งที่มีทั้งมลายูและจีนบ่งบอกถึงการดำเนินชีวิตของคนไทยในก้นดันทันว่ามีทั้งคนไทย คนมลายูและคนจีนที่ต่างหยิบยืมสิ่งแวดลอมรอบตัวมาใช้ผ่านงานช่าง

แม่วัดสัญลักษณ์ของเจ้าอาวาสผู้นำพุทธศาสนาในรัฐก้นดันทัน สืบเนื่องจากบรรยากาศศาสนาในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ลงไปถึงรัฐ ก้นดันทันมีทั้งศาสนาอิสลาม ศาสนาพุทธ และวัดจีน แต่ด้วยปัตตานี ก้นดันทันเป็นเมืองของมลายูมาก่อน ประกอบคนมลายูมีจำนวนมาก ศาสนาอิสลามจึงแพร่หลายมากกว่าศาสนาพุทธ และได้ะครูอิหม่าม หรือผู้นำศาสนาอิสลามประจำมัสยิดอาจเทียบได้กับเจ้าอาวาสวัดไทย

บ้านของโต๊ะครูอิหม่ามมักเป็นบ้านพักขนาดใหญ่ แสดงถึงความสำคัญของผู้ที่เป็นเจ้าของ และมักสร้างอาคารบาราปอเนาะขึ้นภายหลังให้มาเชื่อมต่อกับตัวบ้าน ซึ่งนิยมหลังคาแบบบรานอเป็นส่วนใหญ่ คำว่า บาราปอเนาะ หมายถึง สำนักศึกษาเล่าเรียนศาสนาอิสลาม (วสุ โปษยานนท์, 2542) เช่นเดียวกับแม่วัดซึ่งเป็นที่อยู่ของเจ้าอาวาส และมีห้องโถงใหญ่อยู่ภายในเพื่อใช้ทำบุญ ประกอบกิจพิธีทางศาสนาต่าง ๆ รวมถึงใช้เป็นที่พักคนจรดแ้วชาวบ้าน (รูปที่ 9)

รูปที่ 9 ภายในห้องโถงสำหรับประกอบพิธีทางศาสนาและงานบุญในโอกาสต่างๆ ของแม่วัดวัดแจ้จุกพุทธาวาส

ดังนั้น แม่วัด หรือกุฎีเจ้าอาวาสวัดไทยในรัฐก้นดันทัน จึงเป็นสัญลักษณ์ของผู้นำพุทธศาสนาทำนองเดียวกับ บ้านโต๊ะครูอิหม่ามของศาสนาอิสลาม การที่แม่วัดเป็นเรือนขนาดใหญ่มีพื้นที่ใช้งานหลายอย่างก็อาจเป็นเพราะได้รับอิทธิพลจากเรือนมลายูที่ทำพื้นต่างระดับเพื่อให้มีพื้นที่ใช้งานหลายแบบ ตั้งแต่ส่วนที่เป็นระเบียง ห้องโถงรับแขก ทางเชื่อมที่จะเข้าไปสู่พื้นที่ส่วนตัว ห้องอาหาร ห้องนอน ห้องน้ำ ส่วนแม่วัดก็มีพื้นที่ใช้งานหลายแบบ คือ มีห้องโถงเพื่อการประชุม พิธีกรรม ทำบุญตามประเพณี ส่วนที่เป็นที่อยู่ของเจ้าอาวาสก็จะมีประตูแยกออกไปต่างหากแต่อยู่บนเรือนเดียวกัน และส่วนที่เป็นหอฉันโรงครัวส่วนใหญ่จะอยู่ชั้นล่างท้ายเรือน ยกเว้นบางวัดที่แยกไปเป็นอาคารต่างหากซึ่งอาจเกิดขึ้นภายหลัง

ด้วยเหตุนี้ วัดไทยในรัฐก้นดันทันจึงไม่นิยมสร้างศาลาการเปรียญ อย่างวัดไทย เพราะได้รับแนวคิดเกี่ยวกับแม่วัดจากเรือนมลายู วิถีชีวิตคนไทยในรัฐก้นดันทัน

ผลการวิเคราะห์เป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงการดำเนินชีวิตร่วมกันของคนไทย คนจีน และคนมลายูในรัฐก้นดันทัน ถึงแม้ว่าจะนับถือศาสนาต่างกัน เมื่อถึงคราวที่ต้องปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนาก็แยกย้ายกันไป ดังนั้นการสร้างแม่วัดก็อาจมีช่างมลายู ช่างจีนร่วมอยู่กับช่างไทย ลักษณะของแม่วัด รูปแบบ และการใช้งานจึงเป็นเรือนแบบที่ช่างในรัฐก้นดันทันคุ้นเคย หรือบางทีก็อาจมีช่างจากรัฐข้างเคียงและช่างจากจังหวัดปัตตานีและนราธิวาสมาร่วมด้วย หากสร้างแม่วัดตามแบบงานช่างไทย ช่างท้องถิ่นก็คงขาดประสบการณ์ จึงสร้างตามแบบที่ตัวเองชำนาญ ด้วยเหตุนี้ลักษณะรูปแบบและการประดับตกแต่งของแม่วัดจึงได้รับอิทธิพลจากเรือนมลายู และเติมแต่งบางส่วนที่แสดงความเป็นไทยเข้าไป เช่น เติยรนาค ครุฑพ่าห์ และหางหงส์ทรงนก ก เหล่านี้คือภาพสะท้อนของวิถีชีวิตคนไทยในรัฐก้นดันทันที่ดำเนินชีวิตร่วมกับคนต่างศาสนาในพื้นที่เดียวกัน

ภายหลังจากที่มัลยาได้รับเอกราชเป็นประเทศมาเลเซียแล้ว การบริหารจัดการรัฐก็มีพัฒนาการที่จะปกป้องคนมลายูและศาสนาอิสลามเป็นหลัก จึงส่งผลกระทบต่อคนชาติอื่นรวมถึงคนไทย วัดไทยในรัฐกลันตันและรัฐอื่นด้วย

ปัจจุบันวัดไทยเปรียบเหมือนอาณาเขตของคนไทยที่มีสิทธิพิเศษบางอย่างที่รัฐบาลมาเลเซียผ่อนปรนให้ โดยเฉพาะค่าสาธารณูปโภค เช่น ค่าน้ำ ค่าไฟ วัดสามารถใช้ได้ฟรี และไม่ค่อยมีเจ้าหน้าที่รัฐเข้ามาตรวจ โดยเฉพาะตำรวจศาสนาจะไม่ค่อยเข้ามาก้าวก่ายวัดไทย อย่างไรก็ตาม มีข้อห้ามมากมายในรัฐกลันตันที่ส่งผลให้กิจกรรมที่เกี่ยวกับศาสนาเกือบทุกกิจกรรมทำได้ภายในบริเวณวัดเท่านั้น เช่น ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีลอยกระทง งานมหรสพต่างๆ ส่วนการแห่เทียนพรรษา อาจกระทำได้ภายในหมู่บ้าน หากมีการแห่เทียนเป็นประจำทุกปี แต่ถ้าปีใดเว้น รัฐบาลก็จะถือว่ากิจกรรมนี้เลิกไปแล้ว และจะไม่อนุญาตให้ดำเนินการได้อีก ดังนั้นเพื่อให้ประเพณีดังกล่าวยังคงอยู่ตามเทศกาลประจำปี จึงมีการรวมคนไทยในหลายหมู่บ้านมารวมกันทำกิจกรรมร่วมกัน แม้จะเป็นหมู่บ้านที่ห่างไกล ก็ต้องการรักษาและสืบทอดประเพณีหรือกิจกรรมต่าง ๆ ให้ดำเนินไปทุกปี

6. กิติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่องนี้ได้รับทุนสนับสนุนจาก มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี โดยสถาบันวิจัยและพัฒนาได้จัดให้มีคณะกรรมการพิจารณาจัดสรรทุนให้ ผู้วิจัยจึงขอขอบคุณมา ณ ที่นี้

7. เอกสารอ้างอิง

- [1] แดง บางตะหวา, 2551 อดีตเจ้าอาวาสวัดบางตะหวา อำเภอชุมบ่อ รัฐกลันตัน, 11 ตุลาคม 2551.
- [2] แถมสุข นุ่มนนท์ , 2514 “การเจรจาทางการทูตระหว่างไทยกับอังกฤษ ค.ศ. 1900-1909”, ใน **ชุมนุมบทความทางวิชาการถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ 25 สิงหาคม 2514** กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช, 3-4.
- [3] อารังศักดิ์ อายุวัฒน์, 2517. **ไทยในมาเลเซีย**. กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์การศาสนา.
- [4] นายิบ อาแวปือซา, สถาปัตยกรรมมลายูในท้องถิ่นสามจังหวัดภาคใต้, เข้าถึงใน lek-prapai.org/home/view.php?id=1043, เข้าถึงเมื่อ 19 สิงหาคม 2559.
- [5] บรรลือ ขอรวมเดช, “อุโบสถวัดไทยในเมืองมลายู (กลันตัน เกดะห์ ปะลิส และปีนัง) สมัยรัตนโกสินทร์”, วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2555, 20-21, 32-33.
- [6] พรรณงาม เก้าธรรมสาร, “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์บัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519,
- [7] พัทยา สายหู , 2514, “การใช้แบบความคิดเรื่อง “วัฒนธรรม” ในการพัฒนาประเทศ” ,ใน **วรรณ ไวยา การชุมนุมบทความทางวิชาการ ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนมครบ 80 พรรษา บริบูรณ์ 25 สิงหาคม 2514**, กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, สรุบบทความ.
- [8] ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528, **รวมบทความวิจัยวิทยานิพนธ์ประวัติศาสตร์ พ.ศ.2488-2527**, กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 3, 21, 26, 94, 111.
- [9] ราชบัณฑิตยสถาน, 2525, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525**, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 735.
- [10] ราชบัณฑิตยสถาน, 2552, “สมณโคดม”, บทรายการวิทยุ “รู้ รัก ภาษาไทย” ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย วันที่ 7 กันยายน พ.ศ.2552 เวลา 7.00-7.30 น. เข้าถึงใน <http://www.royin.go.th> เข้าถึงเมื่อ 20 กันยายน 2552.

- [11] วโรธรรมทาน, พระครู, 2519, วัดดาวดิงส์ ปากคลองบางกอกน้อย กรุงเทพฯ อ้างถึงใน สน สีมารัง, กุฎิสงฆ์
 ในวัดเขตอำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ไม่มีเลขหน้า. (เอกสารอัดสำเนา).
- [12] วสุ โปษยานนท์, 2542, “สถาปัตยกรรมอิสลามในปัตตานี” ศิลปกร ปีที่ 42, 4(กค.-สค.), 95-106.
- [13] วีระ สุวรรณ และ แอลาย ปรามวล, 2553, **บันทึกมรดกวัดไทยในรัฐกลันตัน** สงขลา : เหมการพิมพ์.
- [14] สุชาญ เทพไชย, 2546, “วัดไทยในสังคมมุสลิม กรณีศึกษาที่วัดอุดตมาราม (วัดบางแซะ) หมู่บ้านตะละเซะห์ (หมู่บ้านบาง
 แซะ) ตำบลรีเปค อำเภอปาเสร์มัส รัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย” การศึกษาเฉพาะบุคคล หลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต
 (โบราณคดี) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร : 61-66.
- [15] สำนักงานเลขาธิการกรม, กรมศาสนา, 2536, **พระพุทธศาสนา มรดกล้ำค่าของไทย**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
 การศาสนา, 67.
- [16] หลวง บุญรัตน์, 2558, ช่างเขียน ช่างปั้น และช่างก่อสร้างท้องถิ่น อำเภอดุสิต รัฐกลันตัน, 10 ธันวาคม.
- [17] Chen Voom Fee, Editor, 2007, **The Encyclopedia of Malaysia Architecture**, Singapore :
 Archipelago Press, 26.
- [18] Phillip Gibbs, 1987, **Building a Malay House**, Singapore : Oxford University Press, 58-59